

ИЗТОЧНА ФИЛОСОФИЯ HISTORY OF PHILOSOPHY. ORIENTALISM

БУДИСТКИЯТ МОДЕЛ НА СЪЗНАНИЕТО

Алесиян Пацев

преподавател по будистка философия в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и основател на „Центъра за будистки изследвания“
(Пловдив, София, България)
patsev@abv.bg

Анотация

Алесиян Пацев. Будисткият модел на съзнанието. В статията се разглежда будисткият модел на съзнанието. Елементите и силите, които изграждат потока на личността според абхидхармистката будистка традиция. Определят се два най-обща аспекта на потока на съзнанието. Процесуално-времеви аспект, който поддържа акта на осъзнаването и себеосъзнаването, както и съдържателно-пространствен аспект, който поддържа съдържанието на потока на съзнанието. В акта на смъртта връзките между елементите на потока на личността изчезват. Потокът също се разпада. Остават „схемите“ на самите конфигурации, които се запазват и могат да се преродят. Те ще създават основата на новото живо същество, или възможността за неговото създаване.

Ключови думи: Абхидхарма, будизъм, будистката концепция за личността.

Аннотация

Алесиян Пацев. Буддийская модель сознания. В статье рассматривается буддийская модель сознания. Элементы и силы, которые составляют поток сознания личности с точки зрения абхидхармистской буддийской традиции. Исследуются два аспекта потока сознания. Процессуально-временной аспект, который поддерживает акт сознания и самосознания, и содержательно-пространственный аспект, который поддерживает содержание потока сознания. В процессе смерти взаимосвязь между этими элементами потока сознания исчезает. Сам поток также распадается. Остаются лишь «схемы» конфигурации этих элементов. Они сохраняются и могут впоследствии переродиться. Они также лягут в основу появления нового существа или самой возможности его появления.

Ключевые слова: Абхидхарма, буддизм, буддийская концепция личности.

Annotation

Alesiyana Patsev. Buddhist model of consciousness. The article examines the Buddhist model of consciousness, so as the elements and forces which make up the flow of the personality according to the

abhidharma Buddhist tradition. There are two general aspects of the stream of consciousness. Processing-temporal aspect which supports the act of awareness and self-awareness, and substantive-spatial aspect which maintains the contents of the stream of consciousness. The links between the elements of the personality disappear in the act of death. The flow also decays. What remains are the «schemes» of the configurations which can be reborn. They will form the basis of the new creature, or the opportunity of its creation.

Keywords: Abhidharma, Buddhism, Buddhist conception of personality

В общия поток на елементите създаващи личността, системата на съзнанието има относително константна конфигурация. Тя има център или „ядро“. „Ядрото“ на съзнанието се състои от три основни елемента - „чита“ (citta), „виджняна“ (vijñāna) и „манас“ (manas). В различните системи на индийската философия, дори в школите на самия будизъм и елементът „чита“, и „манас“ имат различни нюанси и значения. Например тибетският еквивалент на «чита» е терминът „сем“. Той често се използва вместо „чита“. Превежда се като „мистичен ум“, т.е. противопоставен е на „рационалния ум“. «Сем» е също и специфична насоченост на ума, следствие на кармични тенденции. Когато се казва „сем“ се има предвид интуитивен ум, чието «седалище», според тибетските представи е сърцето. Именно този ум може да се счита за форма на духовното или философското усещане. Тибетското понятие за рационален ум е „ийд“ (yid). В някои тибетски източници „чита“ се превежда като мисъл, или като смислов (съдържателен) аспект на ума и като нравствен аспект на ума.

В абхидхармистката философия „чита“ е в „ядрото“ на съзнанието. Тя е чистият абстрактен аспект на съзнанието. „Виджняна“ (vijñāna) е елемент, който определя съдържанието на съзнанието. Елементът „манас“ (manas) определя аспекта на съзнанието от позицията на запазването на предишния, на изминалия момент време в настоящия. Около този център, или ядро се групират другите елементи, които му служат за опора.

Формата на конфигурацията, която има общия поток на съзнанието като отношение на „шестте бази“ с „ядрото“ не е случайна. Конфигурациите, както вътре в шестте бази, така и между шестте бази и ядрото са твърде сложни и всяка от тях е уникална. Това, което ги прави и конфигурации, и уникални е кармата. Тя се явява логическата схема на конфигурациите, тяхната константна структура. Тя определя и вътрешната структура на съзнанието и създава относително константна вътрешна конфигурация. Индивидуалната карма предпоставя както идването на съществуването в света, така и „константността“ на конфигурацията на елементите на съзнанието. Следващият етап е същинската индивидуалност на конфигурацията, на базата на проявената жизнена константност на съзнанието.

Съдържание на потока на личността

Елементите, които изграждат съдържанието на потока на личността, най-общо се разделят на материални елементи – рупа¹, еле-

ментите които изграждат базата на съзнанието – “чита”, “виджняна” и “манас”, които изграждат ядрото на съзнанието и елементите на самото съзнание.

Идването на съществуването в света е непосредствено следствие от действията му в неговото предишно състояние. Следователно, първичната кармична конфигурация е създадена от неговите действия в своето минало състояние. В нея е заложена жизнеността и жизнеспособността на съществуването.

По-късно се появяват елементите, които изграждат потока на цялостната личност². Те се групират и изграждат наличието на т. н. „шест бази“, или шест органа (шат аятана)³. Това са: органът на зрението (saksur – dhatu); органът на слуха (srotra – dhatu); органът на обонянието (ghrana – dhatu); органът на вкуса (jihva – dhatu); органът на осезанието и тактилноста (kaaya – dhatu) и самата способност на интелекта (mano - dhatu).

Появяват се и обектите на тези органи или основи на съзнанието. Шестте обекта на тези основи са: цвят (rupa – dhatu), звук (sobda – dhatu), мирис (gandha – dhatu), вкус (rasa – dhatu), осезание (sprastavya – dhatu), нечувствени обекти (dharma dhatu).

В резултат на шестте органа на съзнанието и техните обекти се появяват и шест съзнания – корелати:

- Зрително съзнание (saksur – vijñana – dhati);
- Слухово съзнание (srotra – vijñana – dhatu);
- Обонятелно съзнание (ghrana – vijñana – dhatu);
- Вкусово съзнание (jihva – vijñana – dhatu);
- Тактилно съзнание (sprastavya – vijñana – dhatu);
- Чисто съзнание (mano- vijñana - dhatu).

Съзнанията – корелати се появяват тогава когато елементът на чистото съзнание се свърже с някоя от шестте бази.

По-късно към тези основни конфигурации се появяват и елементите на цялостния поток на личността. Според Енциклопедия Абхидхарма те са 46. Делят се на чисти елементи, или ментални фактори и сили. Силите биват морални и неморални.

- Чисти елементи, или ментални фактори
- vedana (чувство, усещане на приятното и неприятното);
- samjñā (представа);
- śetana⁴ (усилие на съзнанието);
- śparśa (съприкосновение);
- chandaś⁵ (желания);
- mati, (pradgna)(разбиране);
- smṛti (памет);
- manoskāra (внимание);
- adhimukti (намерение);
- Samadhi (съсредоточение).

Морални сили

Съществуват и десет добри елемента, т.н. “морални сили”, които според класификацията на Абхидхармакоша съставят втория кръг на личността. Някои от тях могат да липсват или да нямат необходи-

мата “вътрешна енергия”. Те се появяват в благоприятните моменти на съзнанието. Това са:

spaddha (убеденост във възмездието, чистота на духам; чувство за справедливост);

apramada (съхранение и използване на благоприятните елементи на битието);

prairadhi (готовност към умствени усилия);

ureksa (невъзмутимост, безразличие);

hrf (скромност и срамежливост в отношението към самия себе си);

apatrapya (отвращение към лошите и порочни помисли на другите хора);

alobha (отсъствие на страстна любов, страстна привързаност);

advesa (отсъствие на ненавист);

arīhimsa (не причиняване на насилие);

Неблагоприятни елементи в потока на съзнанието

В неблагоприятните моменти на съзнанието се появяват и “лошите” елементи. На първо място това е елементът на неведението (moha), следват елементът на безотговорността (pramada); елементът на менталната леност (kausidya); елементът, който дава недоверието във възмездието (aswraddha); елементът на пасивността и леността (styana); елементът на привързаността към насладите (auddhatya). Тези елементи, според писанията могат да бъдат и неутрални защото зависят най-вече от интелектуалните дадености.

Определено “лоши” елементи са: безсрамието към самия себе си (ahrikyā) и безсрамието към другите (apatrapya). Тези елементи се появяват в неблагоприятните състояния на съзнанието, но винаги на базата на липсата на скромност, липсата на критичност към себе си.

Порочните елементи

злоба (krodha);

лицемерие и хитрост (mraksa);

завист (matsarya);

ревност (irsya);

предразсъдъци (pradasa);

причиняване на вреди (vihimsa);

липса на искрено приятелство (urapaṇa);

измама (maya);

вероломство (satya);

самодоволство (mada).

Елементите индрия и вишая

Конфигурацията на живото същество не може да съществува без наличието на елемента на субективно чувственото, или елемента на субективността. Той често се мисли като самата усещаща същност (възприемаща способност) или нейно основание и се нарича “индрия”.

“Индрия” се явява винаги в единство с нейния обект - “вишая”⁶. Обектът не се разделя от субекта, както по-късно принципът на

съзнанието ще бъде винаги двоен, т.е. целостта на съзнанието ще бъде винаги съзнание за нещо и отношение за нещо.

“Индрия” и “вишая” (или по скоро тяхното единство) влизат в скандхите на още нероденото същество. Това е елементарното чувство. То става в петата степен (шат-аятана, шестте бази) и шестата (спарша) степен от дванадесет степенната формула на зависимия произход.

Елементът “индрия” е опората на съзнанието. В абхидхармистката литература е прието “индрия” да се счита не самият орган на чувството, а възприемащата способност. Но тук възприемането следва да се разбира не в неговия физиологичен аспект, а в чисто психическия му аспект. “Индрия” е способността да се види или да се усети, т.е. една способност за възприемане изобщо.

Абхидхармакоша не разглежда “индрия” като същинско усещане. “Индрия е това, което храни съзнанието”, “Индрия е опората на съзнанието”⁷. До усещането е по-близо чистото съзнание. Но чистото съзнание не е възприемащото съзнание. Възприемащото съзнание (*vijñanam pravivjñaptih*) има винаги своето съдържание като обект. Обектът се възприема и като пространствено отношение, и като модалност, и като времево отношение. Именно тези елементи изграждат съзнанието за отминалия момент. Това е една от най-важните особености в будистката теория за съзнанието.

Класификации на структурата на емпиричната личност

Има различни класификации като “количество” елементи, които образуват основата на съзнанието и личността. Те се различават не само количествено, но и като пространствени конструкции и съответно отношения. Различните школи имат свои класификации на структурата на емпиричната личност и съзнанието.

Класификацията на Абхидхармакоша е следната:

В центъра на “кръговете”, образувани от елементите е “чита”. Тя е фокусът, около който се намират останалите елементи, изграждащи съзнанието. Различните интерпретации на елемента “чита” дават и различни класификации. При едни “чита” се разглежда просто като елемент, при други - като елемент, който има три страни. Това разделение е много важно, защото при положение, че “манас” е част от “чита”, то съответно паметта или нейният принцип може да бъде присъщ на “чита” и да не се разпада при разпадането на другите елементи. Ще разгледам класификацията където самата “чита” е тривалентна.

Кръговете са общо четири. В различните школи числото им се колебае като достига до десет (*Atthasalini*) дори повече, като е различно и числото на елементите.

Според класификацията на *Atthasalini*⁸ първият кръг съдържа 5 елемента, вторият също 5, третият 8, четвъртият 5, петият 7, шестият 3, седмият 5, осмият 12, деветият 6, и десетият 9. Според класификацията на *Abhidhammatthasangaha* първият кръг съдържа 7 елемента, вторият 6, третият 13, четвъртият 3, петият 2 и шестият 1.

Първият кръг в класификацията на Абхидхармакоша е съставен

от десет елемента. Това са менталните фактори, които винаги присъстват в съзнанието:

- 1.vedana⁹ (чувство, усещане за приятно и неприятно);
- 2.samjna (представа);
- 3.cetana (усилие на съзнанието);
- 4.sparsa (съприкосновение);
- 5.chandas (желания);
- 6.mati (pradgna) (разбиране);
- 7.smrti (памет);
- 8.manoskara (внимание);
- 9.adhimikti (намерение);
- 10.samadhi (съсредоточение).

Вторият кръг също е съставен от десет елемента:

- 1.spaddha (убеденост във възмездието, чистота на духа, чувство за справедливост);
- 2.apramada (съхранение и използване на благоприятните елементи на битието);
- 3.prairadhi (готовност към умствени усилия);
- 4.upaksa (невъзмутимост, безразличие);
- 5.hrf (скромност и срамежливост в отношението към самия себе си);
- 6.apatrapya (отвращение към лошите и порочни помисли на другите хора);
- 7.alobha (отсъствие на страстна любов, страстна привързаност);
- 8.advesa (отсъствие на ненавист);
- 9.arihimsa (не причиняване на насилие);
- 10.viryu (мъжество).

Третият кръг е съставен от два елемента:

- 1.vikara (установяване контакт с обекта);
- 2.vitarka (търсене, искане, първична насоченост на съзнанието към обекта).

Тези елементи са просто “направление” или своеобразно “усилие” без да стават факт на съзнанието. Те се превръщат във факт на съзнанието когато станат мисъл. Според някои интерпретации именно vikara и vitarka са своеобразни мисловни усещания, които могат да направляват и да дават енергия на самата мисъл.

Четвъртият кръг е съставен само от един елемент:

- 1.kaukrtya (възможност за разкаяние).

Съдбата на съзнанието в прераждането

Съзнателният поток се превръща в континуум от времеви модалности, където миналото, бъдещето и настоящето не се смесват или наслагат едно върху друго, а влизат в особено единство. Това единство на времевите модалности, като появяването на миналото като настояще (а не в настоящето), както и на своеобразното бъдеще като настояще (а не в настоящето) са в основата на “обема” на съзнанието и се разрушават в акта на смъртта. Съдържанието на съзнанието

(виджияна) следва да съдържа съзнанието за отминалия момент и отношението между елементите като пространство.

Следователно съзнанието има два аспекта – съдържателен (пространствен) аспект и процесуален (времеви) аспект. И двата аспекта се подчиняват на принципа на конфигурацията като създават обема на съзнанието и осъзнаването като миналото, проявено като настояще. Тези аспекти на съзнателния поток нямат субстрат или носител, т.е. субстанциален Аз или душа¹⁰. Процесуалният както и съдържателният аспект на съзнанието са свързани с времето и пространството като “моменти на проявлението” на съзнанието.

Чистото съзнание (елементът чита) няма обект, не се явява съзнание за предишния момент. То няма обем и съдържание и следователно не е времево и не е пространствено.

Важно “условие” на учението за съзнанието е неговата “съдба” в прераждането. Това условие също има два аспекта. Първият е съдържателният. Елементът на чистото съзнание „чита“ (cita) се явява център на отношенията между елементите и като такъв е основната връзка на общата конфигурация. При разпадането на връзките чистото съзнание се превръща в абстрактно. От него изчезват както отношенията така и елементите, които дават общата индивидуалност. Чистата “чита” няма обем, няма съдържание, а значи няма обект и съответната насоченост към него. Като такъв елементът на чистото съзнание губи всички качества с изключение на абстрактността си.

Според процесуалният аспект, “чита” също никога не може да бъде един и същ елемент, доколкото е моментно появяването и изчезването, т.е. доколкото самата тя е дхарма.

Смъртта прекъсва връзките между елементите и конфигурацията. И абстрактната „чита“, и създадената през времето на живота конфигурация се освобождават. Създадената конфигурация е основа на новото прераждане. От една страна в него е възможността за прераждане, от друга – индивидуалността и спецификата на съществото, което ще се прероди.

Според някои представи връзките между конфигурациите могат да не се прекъснат напълно¹¹. Запазването на някои от тях в обема на съзнанието може да засегне единствено паметта и тя или нейни елементи да се съхранят в бъдещото прераждане.

В сферата на живота именно паметта създава единството на съществото. Тя създава и неговата индивидуалност.

Според будистката доктрина едно съзнание достигнало Просветлението, например това на Архата в представата на Тхеравада или на Бодхисатвата в Махаяна на самия Татхагата (нека да си припомним Джатаките¹²), може да запази паметта за редица от преражданията¹³.

За ранния будизъм самосъзнанието и Аза, техните уникални връзки и отношения в самата конфигурация на елементите, са различни в различните времена (възрасти) на съществото. В процеса на живота те се усложняват и нарастват количествено. Така например не само личността на детето, но и самосъзнанието му е различна от това на юношата; личността и самосъзнанието на юношата е различ-

на от тази на младежа, зрелия мъж, стареца и пр. Това, което запазва индивидуалното през процеса на възрастово развитие не е стабилността на връзките между елементите, а паметта. Нейното запазване в този процес е запазването на уникалността на съществото. В този смисъл прераждането може да се мисли като разрушаване на индивидуалното, но и като възможност за запазване на някаква форма на памет за този процес.

Времето като непосредствено ставане на потока на съзнанието

Когато се разглежда съзнанието от будистки позиции основното е сравнението с поток, който от една страна поддържа константността на конфигурациите от елементи, от друга е и винаги различен, като течащата река или горящия огън¹⁴.

Самата постановка на това определение на съзнанието е непосредствено свързана с теорията на моментите. Смисълът на съзнаването е, че то винаги е "съзнание" за отминалия момент. Когато отминалият момент се свърже с миналото, той се превръща в себепонятие. Съзнанието може да направи действителен миналия времеви модус, то "изтегля миналото" в настоящето. От тази позиция и усещането, и възприятието, и чувствеността, и мисленето, и съзнанието имат за свой предмет един обект, който вече е "бил", никога не е "сега", независимо че се възприема и мисли като непосредствено даден.

Съзнанието като поток е опосредената от мисленето връзка с времевите модуси. Например, фактът че самата мисъл, както и всеки психически процес предполага собствен латентен период. Едно усещане, възприятие, мислене и пр. никога не може като време да бъде в хипотетичния момент "сега", а винаги в миналото. Това обяснява "психическия поток". От тази позиция не следва ли, че всяко съществуване е в миналото и целият наш живот е в него?

"Манас" е елементът, който се явява връзката между два момента. Той запазва миналия времеви модус в настоящия. Според Васубандху „елементът "манас" не е нищо друго освен съзнанието за предишния момент"¹⁵. Навлизането на предишния момент в настоящия е единство и едновременност на различните времеви модалности (моменти), което само по себе си е ново качество, симултанна еднокачественост, или съзнание. По този начин времето се явява основен елемент в изграждането на съзнанието и в акта на осъзнаването.

Запазването на предишния момент в мига на проявяването е своеобразно траене на елемента, но траене като непосредствено присъствие на нещо, което е отминало, или явяването на миналото в едно непосредствено "сега" и като "сега". Миналото се превръща в настояще, т.е. придобива непосредствена действителност, а действителното минало се превръща в съзнание. В съзнанието и като знание за самото себе си, и като непосредствен акт на осъзнаване присъства най-вече запазеното като настояще минало. То, от друга страна, е възможност за "текучество" на общия поток на съзнанието. Настоящото се превръща във фокус, отправна точка или възможност за отправна точка в различните времеви модуси. Именно съзнанието дава тази възможност за начало на времевостта и като минало, и като бъдеще.

“Траенето като отминалост” и “траенето като ненастъпилост” е същност на самата съзнателност, или основата на съзнателността е времето като възможност за непрекъснатото конструиране на актовете на осъзнаването и съзнанието.

Ако предположим, че от потока на времето изчезне елементът на осъзнаване на течението на времето и остане единствено траенето, то съзнанието веднага би изгубило собствената си самотъждественост. Възможна ли е някаква форма на съзнателност и усещания без самотъждественост, или самотъждествеността идва с осъзнаването на времевите модуси – миналото и бъдещето като настояще? Полето на съзнанието се състои от тези времеви модуси. Наличието им като понятия в съзнанието изисква мисленето и се явява връзката на съзнание и мислене. Чистата съзнателност или, според будистката терминология, елементът «чита» не изисква мислене, но времевите модуси, както и обемът на съзнанието не могат без мисленето. Самотъждествеността на съзнанието е съзнателно мисловен континуум. Това ще рече, че мисленето определя формата, координатната система и аспектите на съзнанието. Следователно, изменението в мисленето е изменение и на съзнанието.

За научната традиция мисленето, разглеждано като психичен процес или не, възниква на базата на съзнанието, или съзнанието се явява негово условие. Но ако разглеждаме съзнанието от позицията на собствената му самотъждественост, или от позицията на самосъзнанието и на субекта, мисленето се явява условието за тях.

Литература

1. Васубандху Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы) разд.первый: Анализ по класам элементов. Пер. с санскр., введ., комент., ист-филос.исслед. В.И.Рудого. М.,1980
2. Васубандху Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы) разд.третий: Учение о мире. Пер, с санскр., введ., комент.,ист-филос.исслед. Е.П.Островской и В.И.Рудого. СПб.,1994
3. Васубандху. Абхидхармакоша разд.1-2. Издание подготовили В.И.Рудой, Е.П. Островская. М.1998.
4. Пацев А. Будисткото философско мислене С. 2009
5. Пацев А. Будисткото учение за анатмана (не-душата) С. 2013
6. Роземберг О.О. Проблемы буддийской философии М. 1990
7. Щербатской Ф.И. Избранные труды по буддизму М. 1988
8. Щербатской Ф.И. Теория познания и логика по учению позднейших буддистов СПб 1995
9. Abhidhama Philosophi. By Dr.Satxendra Kumar Pandey Delhi 2002.
10. Abhidharmakosa. Delhi 1994
11. Analytical Study of The Abhidharmakosa by Sukomal Chaudhuri Calcutta, 1983
12. Conze E. Further Buddhist Studies Selected Essays Oxf.,1975.
13. De Silva L.N. The Problem of the Self in Buddhism and Christianity. Foreword by Jonn Hick Delhi 1982
14. Stcherbatsky Th. The soul theory of Buddhhist. Delhi 2003.

15. The Abhidhamma Philosophy or the Psicho-Ethical Philosophy of early Buddhism, vol. 1, Delhi 1982

¹ Това са материалните елементи или материалните „качества“, т.н. четирите велики елемента: - елементът на земята или елементът на твърдостта (патха̀ви); елементът на водата или елементът на връзката и свързаността (ано); елементът на огъня или на топлината (теджо) и елементът на въздуха или на движението (вайо).

² Това става в четвъртата нидана от дванадесет степенната формула.

³ Това става в петата нидана от дванадесет степенната формула за взаимозависимия произход.

⁴ Според Асанга, четана ориентира съзнанието в сферата на благо, неблаго и неутралното. Виж *Le Compendium (Philosophie) (Abhidharmasamuccaya) d'Asanga/Traduit et anote par W, Rahula: Publications de l' Ecole Franaise d'Ecstreme-Orient. Vol.78 P.,1971.*

⁵ Асанга определя желанието като „жажда за дейност“ *Le Compendium (Philosophie) (Abhidharmasamuccaya) d'Asanga/Traduit et anote par W, Rahula: Publications de l' Ecole Franaise d'Ecstreme-Orient. Vol.78 P.,1971. p.6.*

⁶ Според Васубандху, АК,2,1а, „независимо че индрия е орган и се явява двоен то индрия, в смисъл на част или елемент от потока на съзнанието т.е. в смисъл на усещане, се явява един елемент“.

⁷ АК, разд. 1.

⁸ Сборник с коментари и разяснение върху Абхидхарма, главно върху *Dhammasangani.*

⁹ Според будизма това е, преди всичко, способността за различаване на приятното от неприятното, която впоследствие прераства във възможност за различаване на доброто и злото.

¹⁰ За определен носител на аспектите може да се говори в системата Самкхя-йога където общата представа за съзнанието е близка до абхидхармистката, но самото съзнание се разглежда като субстанциален носител на неговите аспекти.

¹¹ Това става когато самата „чита“ е тривалентна, т.е. съдържаща в себе си манас“.

¹² Древни сказания за различните прераждания на Буда.

¹³ Визирам религиозно схващане.

¹⁴ В ранния будизъм са съществували варианти на общото схващане за потока на съзнанието. С. Суганишири (1995) пише, че Тхеравада счита, че съзнанието е сякаш „разлято“ по цялото тяло и всяко изменение в целостта и съгласуваността в тялото изменя ритъма и целостта в потока на съзнанието. За център на съзнанието тхеравадините са смятали сърцето (хридайя).

¹⁵ АК, 1, 18.

© Alesiyana Patsev